

В. С. Калашник (Харків)

УДК 811.161.2'373.7:929 Ужченко

**ФРАЗЕОЛОГІЧНА ШКОЛА
ПРОФЕСОРА ВІКТОРА УЖЧЕНКА
В УКРАЇНСЬКОМУ МОВОЗНАВСТВІ
КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

Виданий 2006 року на пошану видатного слов'янського лінгвіста Віктора Дмитровича Ужченка (у зв'язку з його 70-річчям) збірник наукових статей має промовисту назву „Служитель фразеологічної музи”. Немає жодного сумніву в тому, що такою характеристикою ювіляра якнайточніше окреслено поле плідної творчої діяльності вченого, коло його дослідницьких інтересів, з-поміж яких роль справжньої музи-натхненниці належала саме фразеології. Однак Віктор Дмитрович був не тільки чесним і самовідданим служителем обраної музи, але й творцем свого, ужченківського напрямку, засновником луганської школи етнолінгвістичних та ареальних студій, спрямованих на пізнання глибин скарбниці народної мудрості, і зроблене ним, його учнями та послідовниками в цій царині, стало важливим набутком новітнього українського мовознавства й славістики загалом.

Завдання цієї статті вбачаємо в тому, щоб подати загальну характеристику наукової діяльності видатного українського мовознавця Віктора Ужченка.

Зовсім не випадково за епіграф до згаданої книжки взято слова відомого лінгвіста Х. Касареса про справді невичерпні багатства, заховані в мовних сталих виразах. З огляду на тему статті подаємо текст епіграфа повністю: „Забуті перекази, викорінювані забобони, обряди, звичаї, народні ігри, занедбані ремесла, суперництво між сусідніми селами, незначні події, пам'ятні в житті лише одного села чи однієї родини <...>, уся незафіксована історія наших предків залишила слід у цих еліптичних формулах (в ідіомах), які були відшліфовані й залишені в спадщину нащадкам”. Наведена розлога цитата є ніби проспектом основних фразеологічних праць Віктора Ужченка. Він, безперечно, разом із упорядниками збірника був свідомий насамперед етнолінгвістичної та культурологічної вартості своїх наукових пошуків у безбережних просторах української фразеології.

Початком сходження на фразеологічний Олімп талановитого вихованця Харківського університету В. Ужченка була успішно ним захищена в рідних стінах кандидатська дисертація „Фразеологія творів Остапа Вишні”, якою дослідник засвідчив вірність науковим традиціям alma mater у лінгвістиці, пов'язаним насамперед з іменем славетного О. Потебні. Як слушно зауважив видатний російський фразеолог В. Мокієнко, саме зі спостережень над творчими трансформаціями великим українським сміхотворцем стійких словосполук постав спрямований на подальші пошуки висновок дисертанта про

індивідуально-авторські видозміни фразеологізмів як наслідок „латентних образних і структурних ресурсів енергетики, закладеної у внутрішній формі цих одиниць” [Служитель 2006: 12]. І в наступних студіях, що передували докторській дисертації, Віктор Дмитрович зосереджується на пізнанні внутрішньої форми сталих образних висловів, згустків народної мудрості, репрезентантів національної історії і культури, якими, на його переконання, є фразеологізми. Це стосується як одноосібної монографічної науково-популярної праці про становлення та функціонування фразеологічних одиниць [Ужченко 1988] та низки статей з етимології широковживаних в українській мові народних виразів, так і підготовлених у співавторстві з харківськими колегами статей і навчальних посібників. У виданому в Харкові колективному посібнику з фразеології [Авксентьев, Калашник, Ужченко 1977] Вікторові Ужченку належав саме структурно-семантичний аналіз матеріалу та опис системних зв'язків у фразеологічному складі української мови. Етимологія, семантика, образна специфіка фразеологізму – насамперед ці аспекти висвітлював Віктор Дмитрович і як співавтор іншого посібника, опублікованого разом з Леонідом Авксентьевим [Ужченко, Авксентьев 1990]. Маю досвід справді творчої співпраці зі *служителем фразеологічної музи* при написанні статті про становлення й сучасне функціонування поетичного образу „калиновий міст”, де мої спостереження над сучасним уживанням відповідного образу, його художніми трансформаціями Віктор Дмитрович поставив на міцний і надійний ґрунт етимологічного та лінгвокультурологічного аналізу процесу формування й перспектив розвитку одного з найяскравіших народнопоетичних образів-символів [Калашник, Ужченко 1992]. З невідомих причин цієї студії немає у списку публікацій В. Ужченка, і вказаний прикрий недогляд слід надалі виправити доповненням бібліографії творчої спадщини вченого.

Магістральні напрями студіювання дорогоцінних мовних скарбів засновник луганської фразеологічної школи визначив у докторській дисертації „Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології”, блискуче захищеній 1994 року в Дніпропетровському університеті. Цю кваліфікаційну працю разом із монографіями науковця згадуваний вище В. Мокієнко назвав „вагомим унеском у порівняльно-історичне дослідження слов'янської фразеологічної системи” [Служитель 2006: 12]. Така цілком заслужена висока оцінка впливала передусім із використовуваної вченим методики аналізу, у якій зіставленням з іншими мовами відводилась особлива роль. У цьому зв'язку варто назвати хоча б дві з численних публікацій В. Ужченка, ті, у яких спеціально актуалізовано порівняльний аспект: [Ужченко 2005] – з розглядом української фразеології на тлі слов'янських старожитностей і [Ужченко 2006 б] – про універсальні й національно специфічні концепти (константи) у фразеотворенні.

З-поміж різних підходів до вивчення фразеологічного фонду української мови в творчих напрацюваннях В. Ужченка надзвичайно важливе місце належить лінгвокультурологічному, етнолінгвістичному, лінгвоконцептологічному, ареальному, фразеографічному аспектам [Краснобаєва-Чорна, Філіпповська 2010: 52]. Відповідні студії становлять більшу частину значного обсягом (близько 30 позицій) списку літератури в новітньому довіднику про персоналії сучасної фразеології, на який щойно зроблено посилання. Хочемо звернути увагу на особливо значущі Ужченкові дослідження з етимології українських фразеологізмів, на плідні пошуки вченим в образних сталих виразах слідів національної історії й культури [див.: Ужченко 1987, Ужченко 1998, Ужченко 2000, Ужченко 2002, Ужченко 2003, Ужченко 2006, Ужченко 2006 а, Ужченко 1999, 2005]. З огляду на сказане цілком закономірним є досить часте використання результатів студій В. Ужченка сучасними дослідниками. Так, наприклад, автор розлогої статті про українську обрядову фразеологію В. Васильченко серед тих, хто висвітлював проблему „фразеологізм і національна культура”, подає В. Ужченка і відсилає читачів до найбільшої межі названих учених кількості його праць [Васильченко 2010: 67; зазначено 6 позицій]. За нашими спостереженнями, Віктор Ужченко є найчастіше цитованим автором у дисертаційних роботах із лексико-фразеологічної проблематики останніх десятиліть, зокрема при характеристиці конотативних значень образних слів і висловів.

Однією з визначальних прикмет луганської фразеологічної школи, започаткованої і тривалий час очолюваної В. Ужченком, є заглибленість у живомовну стихію, широке використання свідчень діалектології. Ареальному говірковому матеріалові, східнослобожанській фразеології присвячено вагомій праці науковця: [Ужченко 2003 а; Ужченко 2003 б; Ужченко 2004; Ужченко В., Ужченко Д. 2005]. Останнє покликання репрезентує створений у співавторстві словник східнослобожанських і степових говірок Донбасу, п'яте видання цієї вартісної лексикографічної праці, що свідчить про вагомість і практичну важливість ареальних досліджень – і конкретного мовного ареалу, і діалектної системи української мови загалом. Як віху на шляху пізнання джерел і своєрідності української фразеології сприйняли мовознавці монографію В. Ужченка про східнослобожанську фразеологію. У рецензії на книжку до чи не найбільших заслуг автора було віднесено те, що ним „виявлено базові концепти культури в аналізованій ідіоматиці, розглянуто великий корпус діалектної фразеології в контексті надбань національної культури” [Калашник, Філон 2005: 264]. З аналізу монографії постав висновок: „Визнаний фразеолог, В. Ужченко заявляє себе і як вдумливий семасіолог, стиліст, соціолінгвіст, глибокий культуролог – власне, мовознавець усебічних інтересів і високої лінгвістичної ерудиції” [там само]. Закладені дослідником основи є надійним підмурівком плідного

подальшого творчого життя означеної в цій статті школи – з її постійною пильною увагою до народних джерел образного українського слова.

Незаперечним свідченням формування школи професора В. Ужченка була реалізація науково-дослідних проектів, що розроблялись у Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка: „Базові концепти культури в мовній картині світу” (2004 – 2006), „Фразеологічно-паремійні вербалізми східноукраїнських говірок на тлі народної культури” (2006 – 2009). Започатковано професором також тему „Нова концепція української діалектної фразеографії”, яку протягом 2010 – 2012 років досліджували його послідовники – колеги та учні. Утвердженню новаторських ідей видатного фразеолога сприяли й наукові конференції, які впродовж багатьох років проводив Луганський університет за ініціативою кафедри української мови. А кращі доповіді тих творчих зібрань і плідних дискусій публікувались у фаховому збірнику наукових праць „Лінгвістика” поряд із тематично різноманітними дослідженнями авторів із багатьох наукових центрів, насамперед університетів, не лише свого, і не тільки з проблеми конференції. Але практично завжди у вказаному збірнику були публікації з новітніх напрямків фразеології та діалектології. Головним редактором збірника був В. Ужченко. За його участі як редактора видано 17 чисел „Лінгвістики”, досить популярної серед спеціалістів, передусім українських мовознавців.

До фразеологічної школи В. Ужченка, звичайно ж, належать його безпосередні учні – здобувачі наукових ступенів, аспіранти. Теми дисертацій, підготовлених під керівництвом метра фразеології й успішно захищених, тісно пов'язані з означеними ним проблемами, новими підходами й дослідницькими аспектами: „Культурно-національна конотація українських фразеологізмів” (Лариса Мельник, 2001), „Активні процеси в ареальній фразеології сходу України” (Роман Міняйло, 2001), „Евфемізація і дисфемізація у фразеотворенні говірок сходу України” (Ірина Мілева, 2005), „Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнословобожанських і східностепових говірках” (Наталія Скоробагатько, 2009). У цьому річищі знаходиться й проблематика досліджень інших дисертантів професора В. Ужченка, яких на завершальному етапі з відомих причин готував до захисту син Віктора Дмитровича, співавтор значної кількості праць (статей, посібників, монографій) – Дмитро. В авторефератах захищених 2011 року дисертаційних робіт науковими керівниками правомірно вказано обох Ужченків. Це кваліфікаційні дослідження: „Фразеологічна репрезентація мовної картини світу в українських східнословобожанських говірках” (Тетяна Д'якова), „Національно-культурне підґрунтя компаративних фразеологізмів східнословобожанських та східностепових говірок Середнього Подніпров'я” (Оксана Шкуран). Слід зауважити, що й колеги та вихованці В. Ужченка нерідко пропонують своїм аспірантам теми дисертацій у розвиток ідей свого великого вчителя.

Здобутки й перспективи наукової школи В. Ужченка, безумовно, пов'язані і з творчою діяльністю Дмитра Вікторовича Ужченка, який ще зі студентських літ розпочав переймати родинну естафету любові до українського слова, фахового інтересу до пізнання таїни фразеотворення, духовної сутності й невичерпних семантико-стилістичних можливостей фразеологічних одиниць. Кандидатська дисертація молодого вченого була присвячена дослідженню українських зоофразеологізмів в етнокультурному аспекті (2000). До і після захисту Д. Ужченко мав серйозні наукові публікації з фразеологічної проблематики (як у співавторстві, так і одноосібно). Перспективною видається його дослідницька праця над докторською дисертацією за темою „Динаміка фразеологічної системи українських східнословобожанських говірок”, консультантом дисертанта є директор Інституту української мови НАН України професор П. Гриценко. Отже, і джерельна, і консультативна бази є досить надійними, що дає підстави сподіватися на захист зазначеної докторської дисертації найближчим часом.

Добру пам'ять про себе як лінгвіста найвищої кваліфікації залишив доктор філологічних наук В. Ужченко у тих учених, кому опонував на захистах дисертацій. Це, зокрема, добре знані зараз у галузі фразеології професори Ю. Прадід, О. Левченко, доценти Ю. Кохан, Ю. Лебеденко, Н. Клименко та багато інших філологів-україністів із різних міст України. А ще мовознавець передав у спадок вимогливе й доброзичливе кваліфіковане рецензування монографій, статей, навчальних посібників, численні відгуки на автореферати докторських і кандидатських дисертацій. Скрізь і в усьому В. Ужченко залишив щедрий засів справді наукового спілкування, плідної співпраці, тих творчих стосунків, коли все діється, за його висловом, „по-людськи”.

Фразеологічна школа професора Віктора Ужченка – це не лише недавня історія фразеології, а й сьогодення цієї важливої ділянки українського мовознавства. Її перспектива, принаймні на найближчі десятиріччя, запрограмована глибокодумними непроминушими ідеями, енергетикою й синергізмом студій її засновника, одного з найвидатніших у когорті слов'янських фразеологів на перетині ХХ і ХХІ ст.

Література

- Авксентьєв, Калашник, Ужченко 1977** – Авксентьєв Л. Г. Фразеологія сучасної української мови / Л. Г. Авксентьєв, В. С. Калашник, В. Д. Ужченко. – Х. : ХДУ, 1977. – 61 с.; **Васильченко 2010** – Васильченко В. Відображення українськими обрядовими фразеологізмами статусної зміни зовнішності людини / В'ячеслав Васильченко // Укр. мова. – 2010. – № 1. – С. 67 – 81; **Калашник, Ужченко 1992** – Калашник В. С. Становлення та сучасне функціонування поетичного образу „калиновий міст” / В. С. Калашник, В. Д. Ужченко // Українська мова: історія і стилі. – Х., 1992. – С. 150 – 160; **Калашник, Філон 2005** – Калашник В. С. Віха на шляху всебічного

вивчення джерел української фразеології. В. Д. Ужченко. Східнословобожанська фразеологія. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с. : рецензія / В. С. Калашник, М. І. Філон // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – № 2. – С. 264 – 266; **Краснобаєва-Чорна, Філіпповська 2010** – Краснобаєва-Чорна Ж. Сучасна фразеологія : персоналії (пробний зошит) / Краснобаєва-Чорна Жанна, Філіпповська Олена ; за ред. А. П. Загнітка. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 72 с.; **Служитель 2006** – Служитель фразеологічної музи : зб. наук. ст. – Луганськ : Альма-матер, 2006. – 237 с.; **Ужченко 2004** – Ужченко В. Д. Актуальність вивчення ареальної фразеології / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2004. – № 2. – С. 172 – 184; **Ужченко 2006** – Ужченко В. Д. Екстралінгвальна парадигма фразем у працях О. Потебні / В. Д. Ужченко // Олександр Потебня : сучасний погляд. – Х. : Майдан, 2006. – С. 128 – 139; **Ужченко 2006 а** – Ужченко В. Д. Етнофразема як синтезований феномен мови / В. Д. Ужченко // Слово в словаре и дискурсе : сб. науч. ст. к 50-летию Харри Вальтера. – М. : Элипс, 2006. – С. 151 – 156; **Ужченко 1998** – Ужченко В. Д. Історико-етимологічний коментар Шевченкових поезій / В. Д. Ужченко // ХХХІІ Наук. Шевченківська конф. 21 – 22 трав. 1998 р. : матеріали. – Луганськ : Світлиця, 1998. – С. 230 – 235; **Ужченко 2003** – Ужченко В. Культурно-етимологічна експлікація фразеологізмів / В. Ужченко // Діалектологічні студії 3 : зб. пам'яті Ярослави Закревської. – Л., 2003. – С. 348 – 358; **Ужченко 2000** – Ужченко В. Д. Культурно-національний компонент в українських фразеологічних одиницях / В. Д. Ужченко // Слово во времени и пространстве : к 60-летию профессора В. М. Мокиенко. – СПб. : Фолио-Пресс, 2000. – С. 186 – 195; **Ужченко 2002** – Ужченко В. Мікрофразеологізми в контексті загальномовної фразеології та етнокультури / В. Ужченко // Доп. та повідомл. ІV Міжнар. конф. українців / відп. ред. В. Німчук. – К. : Пульсари, 2002. – С. 189 – 193; **Ужченко 1988** – Ужченко В. Д. Народження і життя фразеологізму / В. Д. Ужченко. – К. : Рад. шк., 1988. – 279 с.; **Ужченко 1999, 2005** – Ужченко В. Д. Образи рідної мови / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Знання, 1999. – 215 с.; вид. 2-е, випр. і доп. – Луганськ : Знання, 2005. – 236 с.; **Ужченко 1987** – Ужченко В. Д. Слова-символи в народній фразеології / В. Д. Ужченко // Українське мовознавство – К. : Вища шк., 1987. – Вип. 14. – С. 14 – 21; **Ужченко 2003 а** – Ужченко В. Д. Східнословобожанська фразеологія / В. Д. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2003. – 362 с.; **Ужченко, Авксентьєв 1990** – Ужченко В. Д. Українська фразеологія / В. Д. Ужченко, Л. Г. Авксентьєв. – Х. : Основа, 1990. – 167 с.; **Ужченко 2005** – Ужченко В. Д. Українська фразеологія на тлі слов'янських старожитностей / В. Д. Ужченко // Лінгвістика : зб. наук. пр. – Луганськ, 2005. – № 1. – С. 103 – 117; **Ужченко 2006 б** – Ужченко В. Д. Універсальні й національні специфічні концепти (константи) та фразеотворення / В. Д. Ужченко // Філологічні науки : зб. наук. пр. –

Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2006. – С. 103 – 111; **Ужченко В., Ужченко Д. 2005** – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко – 5-е вид. перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.; **Ужченко 2003 б** – Ужченко В. Д. Фразеотворчі концепти в загальномовній та ареальній (східноукраїнській) ідіоматиці / В. Д. Ужченко // Лінгвістичні дослідження : зб. наук. пр. – Х., 2003. – № 10. – С. 41 – 49.

Калашник В. С. Фразеологічна школа професора Віктора Ужченка в українському мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст.

У статті подано загальну характеристику наукової діяльності видатного українського мовознавця В. Ужченка, актуалізовано особливу увагу в його фразеологічних працях до внутрішньої форми сталих мовних сполук, етнолінгвістичного, культурологічного та ареального аспектів дослідження. Учений апробував методику аналізу, у якій зіставленням з іншими мовами відводилась особлива роль. Зроблено висновок про сформовану ним, здобутками його колег, учнів і послідовників фразеологічну школу, що посідає чільне місце в сучасній українській лінгвістиці. Однією з визначальних прикмет луганської фразеологічної школи, започаткованої і тривалий час очолюваної В. Ужченком, є заглибленість у живомовну стихію, широке використання свідчень діалектології. Ареальному говірковому матеріалові, східнословобожанській фразеології присвячено вагомій праці науковців м. Луганська.

Ключові слова: В. Ужченко, фразеологія, фразеологічна школа, внутрішня форма фразеологізму, етнолінгвістичний аспект, культурологічний аспект, ареальна лінгвістика.

Калашник В. С. Фразеологическая школа профессора Виктора Ужченко в украинском языкознании конца ХХ – начала ХХІ в.

В статье дана общая характеристика научной деятельности выдающегося украинского языковеда В. Ужченко, актуализировано особое внимание в его фразеологических трудах к внутренней форме устойчивых языковых сочетаний, этнолингвистическому, культурологическому и ареальному аспектам исследования. Учёный апробировал методику анализа с использованием сопоставления с другими языками. Сделан вывод о сформированной им, его коллегами, учениками и последователями фразеологической школе, которая занимает видное место в современной украинской лингвистике. Одной из отличительных черт луганской фразеологической школы, возглавляемой В. Ужченком, есть углублённость в речевую стихию, широкое использование данных диалектологии. Анализу ареального материала, восточнословобожанской фразеологии посвящены известные работы учёных г. Луганска.

Ключевые слова: В. Ужченко, фразеология, фразеологическая школа, внутренняя форма фразеологизма, этнолингвистический аспект, культурологический аспект, ареальная лингвистика.

Kalashnyk V. S. Professor Victor Uzhchenko Phraseological School in Ukrainian Linguistics of the Late XX – The Early XXI Century

The article gives the general characteristics of the academic career of the prominent Ukrainian linguist V. Uzhchenko, represents a synopsis of the main scientific works of this famous Ukrainian linguist, the special attention to the inner form of set expression in his phraseological works, ethnolinguistic, culturological and areal aspects of research are actualized. Etymology, semantics, and figurative phraseological specificity – those issues were in the main scientific focus of V. Uzhchenko. According to author's observations, Victor Uzhchenko is the most frequently cited linguist in the numerous thesis of lexical and phraseological perspectives of the recent decades, particularly when describing the connotative meanings of words and figurative expressions. Areal patois material and East-slobozhanski phraseology in particular, was the subject of Professor's most fundamental works. A professor's monograph dedicated to East-slobozhanski phraseology was estimated by other linguists as a paradigm towards understanding and perceiving the sources and authenticity of Ukrainian phraseology. Taken as a basis, the main aspects of his knowledge are sustainable clutches for the further academic viability of the mentioned scientific school – with its constant attention to the folk sources of the figurative Ukrainian word. V. D. Uzhchenko was a founder of the authentic academic approach, which has been embodied later into the scientific school of ethnolinguistic and areal studies and became a meaningful heritage for the modern Ukrainian linguistics and slavistics in particular.

One of the most defining characteristics of Luhansk scientific phraseological school is the awareness into the live nature of the language, and a widespread use of evidence dialects. The undisputable proof of Professor V. Uzhchenko scientific school formation was implemented by a number of research projects which have been carried out at Luhansk National Taras Shevchenko University: 'Basic Concepts of culture in the language picture of the world' (2004 – 2006), 'Idiomatic and proverb verbalisms of East-Ukrainian patois on the basis of national culture' (2006 – 2009). The innovative ideas of the outstanding phraseologist were facilitated by a series of scientific conferences which have been held by the Chair of Ukrainian language at Luhansk University for many years.

Key words: V. Uzhchenko, phraseology, phraseological school, inner form of phraseological unit, ethnolinguistic aspect, culturological aspect, areal linguistics.

Стаття надійшла до редакції 21.01.2013 р.

Прийнято до друку 24.01.2013 р.

Рецензент – д. філол. н., проф. Глуховцева К. Д.